

Раздел 5. ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ДИСКУРСА И ТЕКСТА

УДК 81-25

ТИПИ ЗВ'ЯЗКІВ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ У ДИСКУРСІ

Бацевич Ф.С.

Постановка проблеми. У реальній комунікації, в живому дискурсі, інтеракції, які часто супроводжуються зміною стратегій і тактик спілкування, комунікативних ролей і стосунків їх учасників, мовленнєві жанри (далі МЖ) представлені своїми фрагментами, а тому їх відтворення вимагає застосування процедур виділення і, так би мовити, моделювання структур цих категорій комунікативної лінгвістики.

Існування мови як засобу комунікації, впливу її носіїв один на одного, а значить, втілення стратегій спілкування у тактичні ходи стало основою витворення складних механізмів взаємозв'язку між МЖ у межах найрізноманітніших дискурсів, основою їх внутрішньої динаміки [2]. М.М.Бахтін, говорячи про діалогічність мовленнєвого спілкування, зазначав, що МЖ, які вживає мовець, можуть викликати (і, як правило, викликають) словесну або несловесну реакцію адресата, тобто звертає увагу на зв'язки МЖ у спілкуванні [1, с. 260]. Подібні зв'язки можна розцінювати як вираз мовленнєвої системності, тобто засоби формування системних зв'язків мовних елементів, які розглядаються у модусі Мовлення. У залежності від складників комунікативного акту, перш за все пов'язаних з особами адресанта і адресата, конситуацією спілкування і станом каналів комунікації, зв'язки і зміна МЖ у межах розлогих дискурсів здійснюється за різними принципами, з використанням або невикористанням спеціальних мовних і позамовних засобів „сигналізування”.

З точки зору жанрової організації і, відповідно, зв'язків між МЖ усі дискурси можна поділити на два типи.

Перший тип умовно можна назвати с е м а н т и ч н и м. У його межах МЖ послідовно пов'язуються між собою логікою тактичних ходів у рамках обраної стратегії. При цьому домінують тематичні (семантичні) зв'язки між жанрами.

У межах інститутованих (наприклад, політичних) дискурсів зв'язки між МЖ добре вкладаються у макростратегії і закономірності їх руху в спілкуванні [4, с. 41-67]. У межах неінститутованих дискурсів (перш за все щоденного побутового спілкування) також виділяються певні типи зв'язків між МЖ, які можна класифікувати наступним чином:

1. **Синсемантичні**, тобто такі, зв'язки між МЖ котрих впливають із семантичної організації самих МЖ, виформовуються ними. У свою чергу вони можуть мати такі підтипи:

1.1. **Перспективні:**

1.1.1. Скеровані на словесну реакцію адресата. Нижче наводимо далеко не вичерпний список метаімен перспективних МЖ (після тире – МЖ і МА, які можуть за ними слідувати): питання (запит інформації) – відповідь, ухиляння від відповіді, ігнорування; пропозиція – згода, відхилення, ігнорування; прохання – дозвіл, відмова, ігнорування; запрошення – згода, відмова, ігнорування; попередження – прийняття, відхилення, ігнорування; пояснення – підтвердження розуміння чи нерозуміння, згода, незгода, ігнорування; нагадування – підтвердження розуміння чи нерозуміння, ігнорування; спонукання – згода (прийняття), незгода (неприйняття), ігнорування; домагання – згода (прийняття), незгода (неприйняття), ігнорування; вимога – прийняття, неприйняття, ігнорування; офіційна скарга – задоволення, відмова в задоволенні, ігнорування;

скарга побутова (неофіційна) – співчуття, заспокоєння, насмішка, порада, ігнорування; сумнів (щодо слів адресанта) – підтвердження, заперечення, обіцянка, ігнорування та ін.; обіцянка – прийняття, неприйняття, ігнорування; переконування – згода, незгода, ігнорування; освідчення в коханні – прийняття, відмова, сумнів, ігнорування, кокетування тощо; повчання – згода (прийняття), незгода (неприйняття), ігнорування; погроза – згода чи незгода з умовами, насмішка, переляк, ігнорування тощо; рапорт, заява – резолюція певного змісту, ігнорування; розпорядження – словесна або несловесна відповідь на нього; осуд – згода, незгода, насмішка, ігнорування; зауваження – згода, незгода, ігнорування та багато інших.

1.1.2. Скеровані на фізичну, розумову тощо (несловесну) реакцію адресата. Значна кількість згаданих вище МЖ може супроводжуватися не словесними, а практичними (фізичними, фізіологічними, психічними, розумовими) діями адресата: прохання, запрошення, скарга, погроза, попередження, зауваження, нагадування, спонукання, розпорядження та ін.

1.2. *Ретроспективні*. До них можна зарахувати власне ті МЖ, що слідують за проспективними, тобто викликаються ними, зокрема згода, незгода, осуд, висловлення вдячності, заперечення, запевнення, божба, дозвіл, виправдання, підтвердження, заспокоєння, порада, висловлення сумніву, визнання та багато інших.

1.3. *Взаємні* (проспективно-ретроспективні): розпитування, перепитування, взаємні згадки, спомини, які супроводжуються „рикошетом” запитань, відповідей, розповідей тощо: „А ти пам’ятаєш, як...?” „А Микола тобі й каже...” тощо.

2. *Автосемантичні*, тобто такі, зв’язки між МЖ у межах котрих є самодостатніми, такими, що обов’язково вимагають від адресата ретроспективних МЖ: щоденник, записки для пам’яті, молитва, присягання, сповідь, роздуми, констатація факту, похвалання та ін.

Другий тип дискурсів з точки зору їх жанрової організації можна назвати прагматичним. Його найважливіші підтипи:

1. Зв’язок МЖ у його межах підтримується автоматизмом спілкування у типових комунікативних ситуаціях, які можуть бути інституційованими (офіційними), наприклад, допит, розгляд справи у суді, наукова дискусія тощо, і неінституційованими (неофіційними). Жанрова цілісність останніх забезпечується самим фактом комунікації, інтеракції, перцепції учасників спілкування, його широким контекстом. Останній виформовується значною кількістю чинників: від міри психологічної і душевної близькості учасників спілкування, яка задає атмосферу, тональність і реєстрові аспекти інтеракції, через широку мережу МЖ, що утримуються спільними пресуппозиціями учасників, до величезної кількості найдрібніших складових ситуацій спілкування.

Розглянемо для прикладу фрагмент спілкування лікаря Кноте і доньки Евеліни Ганської Анни Мнішек із п’єси О.Миколайчука і Н. Нежданой „Оноре, а де Бальзак?”¹

КНОТЕ. <...> *ви, напевне, дуже раді, що пан Бальзак надіслав прохання до імператора про дозвіл на шлюб із вашою матінкою? [запитання про подію].*

АННА. (пауза, змінюється на обличчі). *Ви, напевно, жартуєте? [непряме висловлення недовіри до почутої інформації].*

КНОТЕ. (1) *Жартую?* [непряме заперечення] (2) *Згляньтеся, я не прихильник розіграшів.* [непряме заперечення] (3) *Хіба вона вам цього не казала?* [запитання-сумнів] (Анна заперечно хитає головою). (4) *Невже я мимовільно виказав таємницю?* [висловлення жалю (неширого)] (5) *Зізнайтеся, Анно, приїзд вельмишановного гостя вас не дуже тішить?...* [схиляння адресата до відвертості]

Між запитанням Анни і репліками (1) і (2) Кноте наявний ретроспективний зв’язок (форми непрямого заперечення змісту інформації, що наявна в запитанні); репліка (3) пов’язана із запитанням Анни прагматичним висновком, який ґрунтується на пресуппозиції „подібне запитання свідчить про незнання мовцем факту”; репліка (4), радше, звернена на самого мовця, який ніби-то висловлює жаль з приводу розголошення чужої таємниці; репліка (5) із запитанням Анни взагалі не пов’язана і переводить розмову в іншу (інтимну) тональність і на іншу тему. Однак, попри різної міри глибину зв’язності, діалог героїв п’єси є фрагментом цілісного дискурсу.

¹ У квадратних дужках подається метаім’я (назва) МЖ; елементи відповідних МЖ пронумеровані

ТИПИ ЗВ'ЯЗКІВ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ У ДИСКУРСІ

Складніші прагматичні зв'язки МЖ знаходимо у флірті, світській бесіді, освідченні в коханні (див., наприклад: [3; 5-7]) та деяких інших типах фатичної комунікації. У ній теми „ковзають”, зчіплюються лише настроєво; у ній можливі жарти, компліменти, анекдоти зі своїми сюжетами і темами. Ось як описує подібний тип дискурсу письменник, який завжди уважно ставився до найменших нюансів у пліні комунікації:

Розмова й почалася про саночки, пайки, читання лекцій у червоноармійських клубах, про „АРА”, про американців з „АРА”, про долари, курс на радзнаки й золоті десятки. Ми побалакали також з приводу останнього снігопаду. <...>

Від нарікань на майстрів, що кепсько й недбало лагодили дах, на управителя, що ніколи ні за чим не стежить, на те, що Олександрові Владиславовичу приходиться служити в Москві, і тут нема кому накинути на свій дім хазяйським оком, – Мар'я Семенівна безпосередньо перейшла до справи з моїм у них викладанням. Цей раптовий перехід від однієї теми до іншої, від господарських піклувань та турбот до запитання про мої міркування та плани щодо лекцій, свідчив, що на наші вправи й моє учбове керівництво вона покладається не більше, як на роботу кровельників (В.Домонтович, Дівчина з ведмедиком).

Близьким до цього типу дискурсу можна також уважати „теревенення” (рос. балагурство, англ. small talk), тобто розмови, що мають за мету створення дружньої атмосфери, в якій можливі жарти, іронія, натяки, каламбури тощо, де часто самі засоби мовної системи, можливості жартівливого жонглювання ними стають предметом дискурсу. Така розмова „заради розмови”, скерована на сам процес інтеракції, може стати метою спілкування [5-7].

2. Зв'язність дискурсу на рівні МЖ формується і підтримується учасниками спілкування: особливостями їх мислення, психічного, психологічного і фізичного станів, настроями тощо. Переходи між МЖ, логіка їх слідування і зчеплення залежать від особливостей учасників спілкування. Чи не найповніше дискурси такого типу відтворені в п'єсах сучасної російської письменниці Людмили Петрушевської, герої якої спілкуються „над словами, між словами, за словами”; діалог вибудовується не лише за „бажаннями” персонажів, „не лише для прагматики інтригоскладання, але й за волею всього смислового, „музичного” ладу п'єси як цілого” [8, с. 397]. Для прикладу наведемо фрагмент діалогу з п'єси для дітей „Чемодан чепухи, или быстро хорошо не бывает»:

ВОЛШЕБНИЦА. Здравствуйте! Можно вас на минуточку?

ФОТОГРАФ. «Перебьетесь» с каким знаком пишется?

ВОЛШЕБНИЦА. С вопросительным.

ФОТОГРАФ. «Дорогие двоюродные дедушки! Как вы там без меня перебьетесь?»

ВОЛШЕБНИЦА. Я добрая, добрая, добрая волшебница! Можно вас спросить?

ФОТОГРАФ. Все ушли.

З певною мірою умовності до подібних дискурсів можна зарахувати ігрові, шизофренічні та абсурдні МЖ, у межах яких поєднуються особистості їх творців.

Виникає питання щодо наявності закономірностей жанрової динаміки у межах дискурсу, їх переходів у спілкуванні.

Беручи до уваги факт пов'язаності МЖ з тактиками втілення обраної стратегії спілкування, вважаємо, що жанрова динаміка дискурсу перш за все визначається змінами стратегій спілкування. Саме від останньої залежить тематика, моделі адресанта і адресата, модальність, регістр, тональність і атмосфера спілкування, а також уживання учасниками спілкування так званих допоміжних мовленнєвих актів. Останні, не входячи до складу попередніх і наступних МЖ, свідчать про ослаблення або посилення мовленнєвих дій і сигналізують про зміни у межах дискурсу.

У цілому ж, не претендуючи на повноту класифікації, чинники впливу на динаміку МЖ у дискурсі можна типологізувати наступним чином:

I. Конситуативні чинники

I. Зміна ситуації спілкування:

а) поява під час спілкування третьої особи (третьох осіб); б) хтось із учасників спілкування пішов. Результатом цього найчастіше буває зміна тематики розмови у тих, хто залишився; в) існує підозра підслуховування розмови. Учасники міняють тематику, спілкуються за допомогою натяків

або у письмовій формі, переходять на езопівську мову тощо; г) наявність сторонньої особи небажана, а тому спілкування ведеться так, щоб ця особа нічого не зрозуміла; д) під час спілкування кимсь із учасників виконуються дії, що відволікають від інтеракції: готуються страви, наливається спиртне, розставляються меблі, запалюються цигарки тощо.

2. Зміни в каналах комунікації: погіршення, покращення тощо. Різноманітні фізичні шуми можуть стати причиною обговорення, зміни тематики, тональності й атмосфери спілкування, а значить, і МЖ.

II. Чинники, пов'язані з учасниками спілкування.

1. Зміна моделі адресанта:

а) зміна комунікативної позиції („его-стану”), яка стає причиною динаміки МЖ у дискурсі; б) раптова зміна настрою; в) заглибленість у себе; результат нерозуміння інтенцій співрозмовника, перепитування, вживання уточнювальних мовленнєвих актів тощо; г) перебування в зміненому стані свідомості: втома, горе, хвилювання тощо; д) зміна стратегій і тактик спілкування (уживання непрямих засобів комунікації: жартів, іронії, сарказму, „клесня дурня” тощо; перебивання співрозмовника; самоперебивання мовця в силу різних причин; зміни звичної паралінгвістичної поведінки, невідповідність паралінгвального коду мовному тощо); е) зміна тематики розмови, небажання продовжувати тему, яка обговорювалась або з причин її вичерпаності, або з якихось інших причин;

1. Зміна моделі адресата:

а) зміна настрою, стану, комунікативної позиції („его-стану”) тощо; б) зменшуються, посилюються або знімаються комунікативні фільтри; в) адресат міняє стратегію сприйняття: перебиває адресанта, не слухає його чи, навпаки, слухає уважніше, посилює зворотній зв'язок тощо; г) широко або умисно не сприймає, не розуміє (не інтерпретує) стратегії адресанта.

2. Зміна стосунків між учасниками спілкування:

а) у процесі комунікації міняється тональність і атмосфера спілкування; б) посилюється або послаблюється емпатія між учасниками спілкування; в) учасники спілкування (або один із них) взагалі відмовляються від спілкування та деякі інші причини.

Висновки. Спостереження над значною кількістю діалогів і полілогів у драматичних та прозових творах показують, що динаміка МЖ у межах дискурсу може відбуватися без спеціальних мовних і позамовних сигналів. Однак у кожній мові впродовж її розвитку витворилися спеціальні мовні засоби, які супроводжують динаміку жанрів у дискурсі, сигналізують про те, що учасники спілкування готові до зміни комунікативних тактик і, відповідно, МЖ. Зрозуміло, що ці засоби залежать від значної кількості чинників, пов'язаних, фактично, з усіма складниками процесу комунікації. При цьому найважливішими чинниками виступають складники, які включають особи адресанта і адресата.

Список літератури

1. Бахтин М.М. Проблема речових жанрів// Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
2. Бацевич Ф.С. Дискурсивна природа мовленнєвого жанру// Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту/ Збірник наукових праць, присвячений ювілею А.П.Загнітка. – Донецьк, 2004.
3. Белова А., Дьяконова І. Жанрові і комунікативні параметри флірту// Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 9. – К., 2003.
4. Дейк Т. ван. Язык, познание, коммуникация. – М., 1989.
5. Дементьев В.В. Лингвистический аспект светскости// Вестник Омского ун-та, 1998. – Вып. 4.
6. Дементьев В.В. Фатические речевые жанры// Вопросы языкознания. – 1999. – №1.
7. Дементьев В.В. Непрямая коммуникация и её жанры. – Саратов, 2000.
8. Тименчик Р. Ты – что? или Введение в театр Петрушевской// Л.Петрушевская. Три девушки в голубом: Сб. пьес. – М., 1989.

Поступила до редакції 17.03.2005 р.